

2. Кравець Л. Метафорична репрезентація концепту «час» в українській поезії ХХ ст. / Л. Кравець // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 192-198.

3. Пагутяк Г. Слуга з Добромиля / Г. Пагутяк // Київ : Дуліби, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : (http://shron.chtyvo.org.ua/Pahutiak/Sluha_z_Dobromylya.doc).

4. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі : романи, повісті, оповідання та новели. 2-ге вид., переробл. і доп. / Г. Пагутяк // Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 368 с.

5. Пагутяк Г. Писар Східних Воріт Притулку / Г. Пагутяк // Львів : ЛА «Піраміда», 2003. – 176 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pahutyak.com/%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D1%80-%D1%81%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%82-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%BA%D1%83/>.

6. Українська мова. Енциклопедія / [ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.

Summary

Tsyganok Irina, Barban Katerina. The concept of Death in the works of Galina Pagutyak.

In this article was made an attempt to research main features of the verbal expression of the concept *death* in works of modern Ukrainian writer G.Pagutiak. It has been stated a broad-spectrum of semantic meanings of the researched concepts - direct as well as indirect, individually authorial. The concept death is opposed to the leitmotif life, whereby the statement gets a generalized philosophical directionality. Verbalization of this concept is represented on morphological linguistic levels.

Keywords: discourse of the fantasy, cultural concept, verbalization, leitmotif.

УДК 821.161.2.09(479.22)«1799/1803

Тетяна Шевчук

ВАСИЛЬ НАРІЖНИЙ І ГРУЗІЯ: НА ЗЛАМІ ЕПОХ

Пропонований історико-літературний матеріал містить відомості про грузинський період життя українського письменника Василя Наріжного, який під впливом кавказьких вражень 1802–1803 років написав свій перший роман «Чорний рік, або Гірські князі». Основний пафос історичного роману самовидця приєднання Грузії до Російської імперії становить викриття антигуманного характеру політики найвищої адміністрації грузинської губернії тих років, зневаги її представників до культури, звичаїв, особливостей національного характеру місцевих жителів, нехтування їх людською гідністю. Ця розвідка має на меті відтворити історичне тло описаних у романі подій (з 1799 до 1803 р.), що сприятиме глибшому розумінню зазначеного роману Василя Наріжного. Панорама подій тих років була реконструйована на основі щоденника російського генерала кавказьких війн і їх безпосереднього учасника Сергія Тучкова; пізніших праць воєнних істориків ХІХ ст. (Микола Дубровін, Василь Потто); іншої інтерпретаційної літератури (Зураб Авалов, Яків Гордін, Семен Есадзе й ін.).

Ключові слова: Україна, Росія, Грузія, мемуари, ставлення, оцінка.

Постать видатного українського письменника Василя Наріжного (1780-1825) незаслужено залишилася на периферії наукового дискурсу. Він залишився відомим в історії російської літератури як «перший романіст», адже писав свої твори російською мовою. Однак, цей насправді високий титул ніяк не вплинув на гідне визнання цього письменника за його життя і в сучасності. Видання його творів вийшло невдовзі по смерті автора, але впродовж XIX ст., крім добірки рецензій та праці Надії Білозерської [1], воно залишилося поза науковим інтересом. У XX ст. йому було присвячено кілька академічних розвідок (Юрій Манн, Павло Михед, Валеріан Переверзев, Володимир Подрига, Микола Степанов та ін.), проте без монографічного студіювання. Серед праць останніх років найгрунтовнішим стало дослідження Віктора Ідзьо «Василь Трохимович Наріжний – основоположник українського роману» (2015).

Сплеск зацікавленості творчістю Василя Наріжного на початку XXI ст. обумовлений потужним сатиричним контекстом його творів, бароковими та бурлескними традиціями національної літератури, описами українського побуту кінця XVIII – XIX ст. Чому ж автор був і залишається майже невідомим сучасному читачеві, а його художній спадок не входить до російських та українських академічних програм? Відповідь очевидна. Творчість Наріжного в українській літературі перебуває у форматі «української русистики», а в історії російської літератури перший роман із промовистою назвою «Чорний рік, або Гірські князі» (1804) просто не міг бути оціненим позитивно, адже в ньому автор у художній формі передає свої особисті враження від перших наслідків історичної події приєднання Грузії до Російської імперії в 1801-1802 рр. 12 квітня 1802 р. у Тифлісі було проголошено відповідний маніфест і, як достеменно відомо з архівних матеріалів, Василь Наріжний впродовж 1802-1803 років перебував там у складі чиновницького апарату під керівництвом російського чиновника українського походження, харків'янина Петра Ковалинського, відтак, був самовидцем описуваних подій. Роман був заборонений до 1829 р., а фантазмагорична основа твору не дозволила зі збігом часу ідентифікувати простому читачеві «підчищені» воєнними істориками та цензурою особливості зовнішньої політики стосовно Грузії та негативні аспекти діяльності російського керівництва під час описуваних подій.

Так, під впливом кавказьких вражень, Василь Наріжний написав свій перший роман «Чорний рік, або Гірські князі», який був опублікований лише після його смерті. Основний пафос історичного роману самовидця становить викриття антигуманного характеру політики найвищої адміністрації грузинської губернії тих років, зневаги її представників до культури, звичаїв, особливостей національного характеру місцевих жителів, нехтування їх людською гідністю. В опублікованих дослідженнях лаконічно зазначається лише факт його перебування в Грузії в 1802-1803 роках. Ця розвідка має на меті відтворити історичне тло описаних у романі подій (з 1799 р. до 1803 р.), що сприятиме його глибшому розумінню. Панорама подій тих років була реконструйована на основі щоденника російського генерала кавказьких війн і їх безпосереднього учасника Сергія Тучкова; пізніших праць воєнних істориків XIX ст. (Микола Дубровін, Василь Потто); іншої інтерпретаційної літератури (Зураб Авалов, Яків Гордін, Семен Есадзе й ін.). Зазначимо, що ми не беремося судити російсько-грузинські стосунки тих років. Сучасні російські історики давно визнали помилки імперської політики у грузинському питанні, які обумовили затяжний і виснажливий характер кавказьких війн XIX ст. Ми лише намагаємося об'єктивно

відтворити історичний фон роману Василя Наріжного «Чорний рік, або Гірські князі» для глибшого розуміння проблематики художнього твору, в якому історичний контекст передано у завуальованій формі.

Відлік подій, що привели до маніфесту возз'єднання Грузії з Російською імперією, починається з 1799 року. Обставини прибуття восени 1799 року довгоочікуваного в Тифлісі посольства представників Російської імперії, яке явилось для затвердження грузинського царя Георгія XII на престолі, передаємо за свідoctвами воєнних істориків XIX ст. Миколи Федоровича Дубровіна (1837-1904) та Василя Олександровича Потто (1836-1911). Вони детально описують місію прибулих для постійного перебування у Грузії командувача Кавказькою лінією генерал-лейтенанта Карла Федоровича Кноррінга, генерал-майора Івана Петровича Лазарева зі своїм сімнадцятим егерським полком та повноважного міністра Російської імперії статського радника Петра Івановича Ковалинського. Делегація везла новому грузинському царю Георгію Іраклійовичу, який законно вступив на грузинський престол після смерті свого батька 1798 року імператорську інвеституру, яку, за трактатом 1783 року* держава-сюзерен мала надіслати на підтвердження своєї подальшої підтримки. По прибуттю довгоочікуваного посольства, – пише Василь Потто, – «полк зробив при цьому, як доносив Ковалинський, – “фігуру преизрядную”, і вступив у Тифліс під грім гармат і радісний передзвін. Увесь шлях, яким просувався полк, і самі вулиці міста заповонила маса народу, а вікна і дахи тифліських будинків були наповнені глядачами. Народ радів сердечно і щиро» [8].

Для ілюстрації плачевного стану, в якому перебувала Грузія після набігів персів, турок і лезгинів, згадаємо враження від тогочасного Тифлісу російського генерал-майора Сергія Олексійовича Тучкова (1767-1839), який, до того ж, був очевидцем подій тих років, прибувши зі своїм полком у місто навесні 1801 року. У своїх «Записках 1766–1808» він відзначив: «... Тифліс видався мені купою каміння з двома вулицями, якими ще можна було проїхати. Але будинки і на них переважно були розорені. Від палацу царського залишилися одні лише ворота, решта зруйнована вщент. Нашестя Агі-Магомета-хана, шаха персидського, наприкінці царювання Катерини II <...> було причиною цього нищення» [13, с. 186]. Слід зауважити, що мемуарист напише і про неабияке уміння, хист і смак місцевих архітекторів і будівельників, які в короткий строк споруджували будинки і палаци із довершеністю, перейнятою від грецьких майстрів.

Прийом російської делегації 5 грудня напередодні офіційної коронації останнього грузинського царя Георгія XII** відбувся з небаченою розкішшю. Прибула сторона влаштувала презентацію дорогоцінних подарунків, якими розпоряджався міністр Ковалинський: малиновий оксамитовий трон з масивним золотим оздобленням, царське крісло, горностаєва сукня для цариці із діамантовою прикрасою, державний штандарт із зображенням двоголового російського орла, царська порфіра із розшитими на ній грузинськими та російськими гербами, оздоблена золотом шабля, корона, скіпетр й держава***, дорогоцінні персні, годинники, хрести тощо для усіх членів царського дому. Найпершим із них були пожалувані й діамантові ордени: святого апостола Андрія Первозванного царю Георгію Іраклійовичу; святої великомучениці Катерини цариці Марії Георгіївни та орден святої Анни 1 класу для цесаревича Давида. Після дев'яти гарматних пострілів почалася парадна хода повноваженого представника російського імператора. Петро Ковалинський тримав у руках кредитивну грамоту Павла I, їхав у парадному одязі, на

багато вбраному коні, у супроводі царських церемоніймейстерів, тифліської влади, хору музикантів та блискучого конвою [4, с. 253-255]. Він урочисто оголосив, що Всеросійський імператор Павло I приймає Грузію під свій височайший кров, затверджує Георгія XII законним властителем грузинського царства, а його старшого сина, світлішого царевича Давида Георгійовича – майбутнім його наслідником...

12 грудня 1799 року грузинський цар присягнув на вірність російському імператору із визнанням його верховних прав над царями Кахетії та Картлі. «Не зайвим буде додати, – пише Василь Потто, – що долучена до Росії Грузія включала в себе на той час Картлі, Кахетію, частину Сванетії, що поділялася на Тріолетську і Барчалінську області; Грузії належали ж тоді Казахська, Бомбакська і Шамшадальська провінції, населені татарами, і землі гірських народів: осетин, тушин, пшавів і хевсурів» [8].

Як російський міністр, Петро Ковалинський представляв у маленькій розореній країні, яку не втомлювалися спустошувати і грабувати з усіх боків ворожі іновірці, велику і непохитну імперію, гаранта безпеки і майбутнього процвітання Грузії. Відтак довір'я і пошана до нього не знала меж з боку царя і його наближених. Однак, далеко не таким було ставлення до них російського міністра. «Ковалинський, – пише Микола Дубровін, – як представник політики і внутрішнього управління царством, був людиною честолюбною і владолюбною <...> Він їхав у Тифліс не як посередник, а як губернатор або хазяїн. Слабкість країни, м'якість характеру Георгія давали видам Ковалинського канву, на якій він думав вишивати свої візерунки. Знаючи, що не зустріне жодної перешкоди з боку туземців до приведення у виконання своїх честолюбних видів, він побоювався лише стороннього впливу будь-якої особи» [4, с. 259]. Такою особою став, за свідченням істориків, генерал Лазарев. Штатський чиновник постійно ворогував з генерал-майором, на фоні якого виглядав людиною незначною і корисливою: «Його [Ковалинського] характер, – зазначає Василь Потто, – ясно характеризується таким фактом: дізнавшись, що цар призначив Лазареву однаковий з ним оклад столових грошей, по десять рублів на добу, він зважив за можливе вказати царю на невідповідність подібного призначення і наполегливо вимагав для себе, як представника государя, подвійного окладу. Лазарев, очевидно обурений такою нахабною і дріб'язковою претензією, зовсім відмовився від свого утримання, і Ковалинський вже не мав більше приводу скаржитися й мав залишитися при своїх десяти рублях» [8].

За свідченням російських істориків, Ковалинський робив усе, щоб розсварити Георгія XII і генерала Лазарева, усіляко підкреслюючи свою над ним першість. Щоб задовольнити свої амбіції, він також вимагав, аби йому, як представнику Росії, війська віддавали честь, в чому йому рішуче відмовив генерал-майор Іван Лазарев. Останній, пишуть історики (Дубровін, Потто) «високо і чесно тримав російський стяг на чужій землі», задовольнявся малим, за що його неабияк поважали грузини. Ковалинський, навпаки, активно втручався у питання внутрішнього керування державою, в усі розпорядження царя, інтригував, виходячи зі своїх особистих інтересів. Цікаво, що генерал Сергій Тучков, який, на відміну від процитованих істориків, був самовидцем описуваних подій, навпаки, був далекий від ідеалізації Івана Лазарева: «Він був доволі хоробрий, чесний та добрий, але мав дещо у характері своєму, що багатьом не подобалося. Він був надто підозріливим, при цьому не в міру принижував себе перед начальниками, чого навзаєм вимагав і від підлеглих. Прагнув підпорядкувати собі частини справ, що не належали йому, втручався інколи в них, не терпів тих, кому такі зокрема були доручені. <...> По прибуттю моєму в Тифліс,

знайшов я його вже у незгоді з царевичем Давидом, з яким до того він був у дружбі. А також зробився він і великим неприятелем бувшого там міністром г. Ковалинського, виключно через те, що головнокомандувач Кноррінг мав до нього довіру» [13, с. 187-188]. Про Петра Ковалинського, навпаки, Тучков пише спокійно і стримано.

Грузія активно шукала протекторату Росії за складних часів державної смуги в імперії і повного безладдя у власній країні. Справжня криза наступила після смерті царя Георгія XII 28 грудня 1800 року. Вкрай невдоволені втратою прав на престолонаслідування зведені брати й дядьки грузинського царя, які після його смерті оскаржували право царевича Давида на грузинський престол, увійшли у зносини з турками та персами, після чого в листопаді 1800 року збройними силами генералів Івана Лазарева та Василя Гулякова були блискуче розбиті війська Омар-хана Аварського. Однак високий авторитет російських військ, утримання яких, до речі, було вкрай злиденним через неорганізованість і зловживання грузинської адміністрації, постійно підривався через загарбницьку діяльність чиновного апарату, представники якого думали лише про самозбагачення.

Георгій XII передбачав такий розвиток подій. Країна його була зруйнована, армія не озброєна, населення бідувало, повний розбрат спостерігався й у царському домі. Тому єдиним виходом він бачив не васальну залежність від Росії, а повноцінне входження в її склад. Розуміється, за умов збереження царської гідності династії Багратидів. Серед цієї головної вимоги, яку цар просив йому письмово підтвердити імператором, ним було сформульовано ще 17 «прохальних пунктів» стосовно перспектив організації внутрішньої та зовнішньої політики, як-от: залишити престол і царські титули правлячої династії та затвердити царевича Давида наслідником; перехід царя на «жалованье» із передачею доходів грузинського царства у казну імперії; воєнне облаштування країни; перспективи розробки срібних і золотих рудників; чеканка монет із зображенням гербів Росії та Грузії; проекти зовнішньої політики тощо.

Тасмні переговори велися з вересня 1799 року. Наприкінці квітня 1800 року повноважні послы Георгія XII князі Герсеван Чавчавадзе, Георгій Авалов та Елізар Полавандов прибули у Санкт-Петербург для офіційних переговорів. Їх результатом стало укладання договору на умовах Росії, який необхідно було підписати Георгію XII, після чого мала відбутися легітимна ратифікація. Однак, послы прибули у Тифліс вже після смерті свого царя, а відтак офіційна двостороння угода не була підписана. Між тим, Павло I ще 18 грудня 1800 року поспішив укласти маніфест про возз'єднання Грузії та Росії, який так і не був ратифікований грузинською стороною, та незважаючи на це, був проголошений 18 січня 1801 року. Від імені імператора міністр іноземної політики граф Ростопчин об'явив перебуваючому в Петербурзі Герсевану Чавчавадзе, що, на знак своєї милості, той призначить старшого з царського дому Багратидів правителем Грузії під іменем намісника або царя [4, с. 357], але кого він мав на увазі – не ясно. У листопаді 1800 року Карл Кноррінг отримав від Павла I наказ, «чтобы до получения отъ Насъ соизволения даже не было приступаемо къ назначению преемника на царство Грузинское» [9, с. 312], а у рескрипті до Кноррінга від 20 січня 1801 року імператор писав так: «Я хочу, щоб Грузія була губернією, і так в той же час поставте її у зносини з сенатом, а у духовній частині з синодом, не торкаючись їх привілеїв. Губернатором нехай буде хтось з царської крові, але під вами, і хай буде шефом тамошнього гусарського полку» [4, с. 359]. Як бачимо, Павло I не думав вводити радикальні зміни, реформувати грузинську церкву, але його зневажливе «хтось з царської крові» свідчить про

відповідне ставлення до умов грузинської сторони. Решта представників династії мала виїхати на службу в Росію зі збереженням усіх почесностей, належних їм високому роду.

Далекий від інтриг імператорського двору і заклопотаний лише визнанням своїх прав на грузинський престол у династичному конфлікті Багратидів, який загострився після його одруження з вірменкою, Давид Георгійович відразу ж по смерті свого батька у січні 1801 року приступив до управління царством. 30 грудня 1800 року він передав генералу Лазареву лист, підписаний 22 кахетинськими князями та некресським митрополитом, в якому підтверджувалося їх бажання бачити Давида своїм царем [4, с. 354]. Після оголошення в Тифлісі маніфесту Павла I про приєднання Грузії до Росії на «вічні часи» Давид поспішив відправити грамоту подяки імператорові, підписану його прихильниками. Новина була прийнята народом радісно, з урочистою хресною ходою, яку очолювали генерал Лазарев і царевич Давид. Брати останнього – Іван, Михайло та Баграт 9 березня виїхали на службу в Росію, 15 березня до них приєднався царевич Міріан Іраклійович, а 12 травня вони дісталися Петербурга. Між тим, Карл Кноррінг офіційно представив у Петербурзі проект майбутнього політико-адміністративного уряду країни, в якому «з міркувань здорової політики» не знайшлося місця для посади грузинського царя. Як свідчать історики XIX ст., саме він заявив про небажання грузинського народу взагалі мати над собою царя, на що отримав схвалення новоствореної Державної ради на подальші у цьому напрямку дії. Він прибув у Тифліс 24 травня 1801 року, відсторонив від влади Давида і утворив тимчасовий уряд із грузинської знаті під головуванням генерал-майора Лазарева.

Царевич Давид на той момент мав чин генерал-лейтенанта, був командувачем Преображенського полку російської гвардії [13, с. 186-187], тож накази головнокомандувачів звик виконувати. Однак у захваті від цього він, звісно, не був. Карл Кноррінг нічого не хотів і чути від Давида, що усе зроблене його батьком для возз'єднання мало єдину мету збереження права наслідувати грузинський престол його старшим сином. «Ти бачиш, що робиться з Грузією, – казав Давид ереванському хану, який також надумав був шукати російського покровительства – так і тебе виженуть» [4, с. 404], після чого генерал Лазарев заборонив йому втручатися у справи зовнішньої політики. Обурювало Давида й те, що він та усі члени царського дому мають у примусовому порядку назавжди залишити свій рідний край.

Відсутністю офіційного двостороннього акту добровільного приєднання Грузії на умовах Росії або акту зречення від престолу грузинського царя пояснюються вагання імператора Олександра I прийняти Грузію у склад імперії під час численних засідань Державної ради весни-літа 1801 року, на які грузинських послів не допускали. Однак, незважаючи на різку критику цього проекту орієнтованими на європейську законодавчу практику міністрів Віктора Кочубея, Семена Воронцова, Адама Чарторижського, Державна рада прийняла позитивне рішення 8 серпня 1801 року, на основі чого Олександр I підписав відповідний маніфест 12 вересня 1801 року. У підготовленому Платоном Зубовим «Положенні про управління Грузією» серед розлогіх рекомендацій до проведення адміністративних реформ зі створення округів і повітів у Грузинській губернії, способу керування ними та характеру проведення зовнішньої політики, згадується й Петро Ковалинський, якого «за здатності його і за місцеву того краю мови знання» було призначено правителем Грузії. В цьому ж документі міститься й розпорядження «для заспокоєння краю» відправити усіх членів царського дому в Росію, де вони, зі збереженням усіх

почестей, належних їх високому роду, отримують пенсіон, який відповідає їх доходам у Грузії.

Князь Андронніков писав у листі від 12 жовтня 1801 року, що коли грузинським посланцям був оголошений зміст маніфесту, то усі вони, не погодившись із ним, подали звернення до імператора, в якому просили щонайменше отримати згоду на ратифікацію цього документу членами царського дому Грузії, що перебували у Петербурзі [4, с. 420]. «Становище країни, – коментує цей факт Микола Дубровін, – уявлялося таким відомим і ясним, що влада наша не знайшла за необхідне поставити якесь питання» [4, с. 420]. Князь Чавчавадзе з жалем писав у листі до своїх родичів, що жодне доручення Георгія XII не було ними виконано: «Царство знищили, та і в піддані нас не прийняли****. Ніякий народ так не принижений, як Грузія...» [4, с. 432]. Марно царевич Давид восени 1801 року збирав у Тифлісі печатки грузинських князів на підтвердження їх бажання мати його своїм царем. Безрезультатно збирала підписи й інша група князів на затвердження духовного заповіту царя Іраклія II з надією бачити царевича Юлона Іраклійовича правителем Грузії.

Як міг вплинути міністр Ковалинський на рішення Георгія XII відрядити послів із нотою прохань щодо входження Грузії до складу Російської імперії? Здається, ніяк. За твердженням Миколи Дубровіна, через його відверте інтриганство цар перестав йому довіряти і готував чергове посольство до відправки без звичних із ним консультацій [4, с. 266-268]. З наведених документів у фундаментальній праці цього воєнного історика видно, що через численні скарги та протирічливі донесення Петра Ковалинського наказом від 11 червня 1800 року Павло I ліквідував посаду міністра у Тифлісі та відкликав свого дипломата з апаратом його чиновників у Санкт-Петербург. Ще у серпні 1800 року після передачі справ Івану Лазареву той покинув Грузію, але не на завжди, а для того, щоб повернутися переможцем... Як вже зазначалося, у маніфесті від 12 вересня 1801 року він був офіційно призначений губернатором Грузії, куди і прибув з іншими чиновниками та Василем Наріжним у складі делегації наступної весни.

12 квітня 1802 року в Тифлісі було проголошено маніфест Олександра I, приведено грузинський народ до присяги, а невдовзі й проведено офіційне відкриття роботи нової грузинської влади. Ці сухі факти набувають зовсім іншого змісту з висвітлення обставин відбуття тих подій.

Микола Дубровін пише, що зібрані навколо церкви князі, знатні особи та інші жителі Тифлісу були оточені військами «аки штурмом», і у такому стані здійснювати присягу [4, с. 444]. Василь Потто не приховує свого жалю від цих дій: «На жаль, – пише він, – Кноррінг не належав до числа тих людей, що мають дар викликати до себе довіру народу і відразу ж спаплюжив самий смисл добровільного приєднання Грузії, надав йому вигляд якогось насилля. <...> Ця груба міра і перестороги, нічим не викликані з боку народу, глибоко образили грузинів, які не захотіли присягати під загрозою багнетів і розійшлися по домівках. Тоді, за наказом Кноррінга, значніші грузинські князі й дворяни були заарештовані, і ці ув'язнення ще більше обурили грузин» [8]. Генерал-майор Тучков, який керував безпекою на церемонії проголошення маніфесту Олександра I, натомість пише, що обряд присяги на вірність і підданство престолу Російському, де були присутні усі члени царського дому і найзначніші мешканці, «окончився без малїйшого замѣшательства» [13, с. 191], хоча факти арештів та обставини проведення присяги жваво обговорювалися у листах російських міністрів того часу.

Невдовзі відбулося урочисте відкриття нового правління Грузинською губернією. У день офіційного відкриття роботи Верховного Грузинського Правління нове керівництво мало стати свідками дивного природного явища, яке Сергій Тучков описав у найдрібніших деталях. З ранку того дня перед проведенням урочистих заходів, він почав розташовувати війська з обох сторін дороги від міських воріт до дому головнокомандувача. За умов «найяснішої» погоди генерал-майор відчув під землею глухий удар з ревом. Земля поблизу лівого флангу батальйону, охопленого панікою, піднялася з камінням і глиною у повітря не менш, як на десять сажень. За цим послідував такий же ж заввишки водомет на всю ширину отвору. Вода миттєво упала у створене нею провалля шириною з п'ять футів, звідки ще деякий час було чути її рев. Разом із Кноррінгом, який усе бачив через вікно, Тучков зібрав усе мотуззя, яке купно становило не менш ніж сто сажень і спустив його у прірву, прив'язавши каміння. До дна урвища, пише він, – вони так і не змогли дістатися [13, с. 191]... Природна аномалія, що сталася на території Тифлісу в той день, коли малоросійські вислугувуванці приступили до управління Грузією у присутності прямих нащадків династії Багратидів (що півтора тисячоліття правила Грузією), принижених бідністю, послабленням країни і діями союзника, не могла не вразити обурених грузин, а то й змусити перехреститися природно схильних до містики братів Ковалинських... Втім, як свідчать очевидці, урочисті заходи пройшли спокійно і скінчилися обідом, балом та вечерею у головнокомандуючого.

Події у Грузії йшли своєю чергою. У приміщенні Верховного Грузинського Правління в перші часи зберігалися знаки царської інвеститури, подаровані колись Георгію XII. Відібрати їх у цариці Марії Георгіївни було доручено делікатному Сергію Тучкову, що він і зробив, як зізнається, не без труднощів етичного порядку. Цей наказ розлютив усі прошарки грузинського суспільства. Вдова останнього грузинського царя відмовилася повернути шаблю і два ордени, пожалувані колись її чоловікові, на володіння якими вона пізніше отримала дозвіл на височайшому рівні. З дарованими грузинському дворянству орденами вийшов й інший казус. Ще у листопаді 1801 року Кноррінг повідомив царевичу Давиду, що йому був пожалований орден святого Олександра Невського, але Давид не отримав його через свою відставку. Натомість царевичу Вахтангу Іраклійовичу влітку 1802 року був представлений орден св. Анни, але супровідна грамота була виписана на орден св. Олександра Невського. Царевич Вахтанг, – констатує Микола Дубровін, – «прийняв це за своє приниження та як відчутну образу» [4, с. 446].

Росія вклала величезні гроші у розбудову нової губернії. Кошти знаходилися у розпорядженні губернатора краю та його помічника. Як пише Микола Дубровін, Ковалинські виклопотали собі право змінювати інструкції з облаштування губернії згідно з ситуацією і не мали над собою «прокурора»-аудитора. Але такі довгоочікувані російські інвестиції та відчутні зміни на краще у благоустрої краю довго не могли примирити патріархальну свідомість традиційного суспільства Грузії з новим способом управління. До справи про бунт було долучено звернення 69 грузинських дворян до імператора, в якому вони від імені усіх кахетинських жителів, духовних і світських, «на колінах стоячи» молили Олександра I повернути їм царя замість встановленого «республіканства на французький лад». Інше прохання, підписане 21 червня 1802 року, грузинські дворяни адресували генералу Василю Гулякову, очевидно, втративши повну довіру до головнокомандувача Кноррінга, генерала Лазарева та обох Ковалинських. Воно сповнене обурення діями управлінців із наведенням прикладу перебування Грузії під владою Туреччини, Персії чи

Дагестану, впродовж якого завойовники ніколи не відміняли в них царського звання, князівства й архієрейства, незважаючи на те, що покорителі були язичниками. Наслідком цієї діяльності став новий сплеск ініційованих губернатором Ковалінським суцільних арештів верхівки грузинської знаті.

З такими складнощами проходив визначально омріяний і в цілому прогресивний для грузинського народу процес возз'єднання Грузії з Росією, що вів до розбудови відсталого аграрної країни, економічного розвитку, подолання феодальної роздрібненості тощо. Оскільки ж характер російської державності передбачав рівне підкорення усіх її частин владі, тому надії грузинської верхівки на збереження традицій власної державності та привілеїв не могли збутися. Сучасний російський історик Яків Гордін підкреслює, що задана ще Петром I завойовницька свідомість Росії була заснована на прагненні жорстко включати долучені території в єдину регулярну систему при повному ігноруванні органіки процесу. Для порівняння він наводить характер дій англійців при колонізації земель, основною стратегією яких було залишення місцевої влади під наглядом англійських емісарів і регулярних військ та невтручання у місцеві культури, що зумовило прийняття й затвердження англійського права на завойованих територіях. Примирення давало змогу *поступово* вводити необхідні владі адміністративні реформи, які й так проходили не без проблемних ситуацій. Не здатні ж проводити гнучку політику і раціональну тактику під впливом стійкої інерції імперської експансії, російські генерали не розбиралися хто правий, а хто винний і завжди зверталися до випробуваної методи тотального придушення [3]. Англійський історик Моше Гаммер стверджує, що головна проблема Росії в завоюванні Кавказу носила психологічний характер і містилась, насамперед, у зверхньому ставленні до горців як до «басурманів», «азіатів», «татар», що завжди були у росіян бранними словами [2].

Таким чином, при величезному кредиті довір'я, який мала Росія, хвиля розчарування прокотилася Грузією. Головною проблемою при цьому було відсторонення від управління країною нащадка Багратидів і депортація членів царського дому в Росію. Діти престарілої цариці Дарії тікали хто куди: в Імеретію, Туреччину, Персію чи йшли просто неба в гори.

В ніч примусового від'їзду вдова останнього грузинського царя Марія Георгіївна у відчаї зарізала кинджалом генерала Івана Лазарева, який під покровом темряви прибув за нею з метою запланованої депортації за межі країни... Слід зазначити, що вбивство російського генерал-майора мало розглядатися як серйозна диверсія і понести тяжкі наслідки для экс-цариці. Імовірно, враховуючи той фактор, що вторгнення уночі в покої східної жінки царського роду є неймовірним приниженням і, знов-таки, «для заспокоєння краю», було прийнято рішення з розумінням поставитися до вбивства грузинською царицею генерал-майора Івана Лазарева й не віддавати її під трибунал.

У публікації білгородського журналіста й історика Анатолія Танкова «Грузинська цариця в Білгороді» («Історичний вісник», № 3, 1901) містяться витримки з архівних джерел, що мають відношення до факту і обставин утримання цариці Марії Георгіївни у Білгородському жіночому монастирі впродовж 1803–1811 років. На заслання виїхала вся царська родина, кілька грузинських дворян і дворянок, священник, диякон і прислуга. Цариця довго не виходила з карети, імовірно, не маючи сил і бажання познайомитися з новим місцем свого перебування. З донесення білгородського городничого: «Царица на вид довольно свежа, 34-х лет от роду, царевичам: Жебраилу 18 лет, Илии 14, Окропилу 10, Ираклию 6; царевне Тамаре 17

лет, а Анне 3 года. Жебраил имеет два горба – спереди и сзади» [12]. Незважаючи на тяжкий характер злочину, Олександр I виділив на утримання цариці та її свити суму в розмірі 11053 рублів на рік (якою розпоряджалися вповноважені особи і кошти, вочевидь, не доходили в повному обсязі), а після скарг цариці на злидарство збільшив до 14 000. Марію Георгіївну офіційно титулували «її високістю», старші сини Михайло і Давид перебували на військовій службі у Санкт-Петербурзі, Баграт – у Москві, а пізніше й молодші сини були прийняті до кадетського корпусу. У Білгороді опальну грузинську знать побоювалися і навіть дозволили певний час усій свиті разом із чоловіками жити при цариці у келіях жіночого монастиря, що було заборонено його статутом. Місцеві жителі ходили дивитися на христоролюбивих екзотичних в'язнів, завжди одягнених у національні костюми, у монастирську церкву. Згодом цариця отримала змогу проводити загородні прогулянки під наглядом конвою, а 1811 року – переїхати в Москву.

Між тим, у Петербург летіли численні скарги на губернатора та головнокомандувача Грузії. За рішенням імператора, восени 1802 року для наведення порядку в Грузії був призначений князь Павло Дмитрович Циціанов, який прибув у Тифліс 1 лютого 1803 року [7, с. 48]. Як свідчить Сергій Тучков, він почав свою діяльність з переслідувань обох Ковалинських: «Гоніння його проти Ковалинських посилювалися. Він шукав будь-яких способів їх погубити. Врешті-решт, без усяких на те причин, він відсторонив одного від посади губернатора, а іншого – віце-губернатора, віддав під суд і вислав із Грузії» [13, с. 206]. Можливо, раптова відставка стала їх щастям, оскільки, за свідченням Сергія Тучкова, відразу після від'їзду опальних правителів країну вразила масова епідемія чуми, що забрала три чверті її населення. Очевидно, з Ковалинськими були відправлені й набрані ними чиновники, серед яких – Василь Наріжний, що також повернувся в Росію 1803 року. «Мотиви виїзду Наріжного на таку незвичну службу, рівно як і майже раптового звільнення, знов-таки, невідомі», – писав про нього Юрій Манн, автор однієї з найдокладніших на сьогодні праць про життя і творчість Василя Наріжного [6, с. 9]. У світлі окреслених у пропонованій розвідці подій, принаймні питання причин раптового звільнення майбутнього письменника зі служби у Тифлісі нині прояснено.

Цей невеличкий історичний екскурс в обставини приєднання Грузії до Російської імперії дозволив з'ясувати ще одну цікаву деталь. Дослідники творчості Василя Наріжного цілком справедливо вбачають в образі алегоричної фігури Івана Особняка з роману «Російський Жільблаз...» прообраз Григорія Сковороди. Звідки автор міг знати про спосіб життя і думання на ту пору локально відомого слобожанського любомудра? Швидше за все, від своїх українських колег – братів Ковалинських, за часів роботи під їх керівництвом у Верховному Грузинському Правлінні. За свідченням Сергія Тучкова, Петро Ковалинський вдруге прибув з Санкт-Петербурга як офіційний правитель Грузії не один, а зі своїм *братом*, призначеним на посаду віце-губернатора краю. Петро Ковалинський був рідним братом Михайла і Григорія Ковалинських, учнів і друзів Г. Сковороди. Хто з братів Петра працював у Грузії – Михайло, Григорій чи Іван Ковалинський, автор цього дослідження напевне не знає. Біограф Г. Сковороди Михайло Ковалинський перебував тоді на посаді четвертого куратора Московського університету (нагадаємо, що він пробув на ній з 25 квітня 1801 до листопада 1803 року) [5], [14]; Іван згадується в історичних документах лише як «маріупольський городничий» [10]; залишається Григорій, який, як і його брати, швидко просунувся кар'єрними

сходинками (що за тих часів було не важко для освічених українців), й був близьким до кола досвідчених у грузинських справах Платона і Валеріана Зубових.

Ім'я Григорія Ковалинського кілька разів зринає у перших листах Г. Сковороди до Михайла: маленький Грицько виконував роль листоноші. «Саме коли кінчив писати про сміх, – пише Сковорода у листі від вересня 1762 року (у пер. Петра Пелеха), – прибув наш тричі жаданий Гриць, якого я з охотою обійняв» [11, с. 234]. В інших листах цього ж періоду Сковорода часто передає свої вітання маленькому Грицькові або просто згадує про нього (листи № 43, 96 у виданні 1973 р.). 1781 року Сковорода гостював у Григорія у Таганрозі, про що свідчить написаний звідти лист (№ 109) до Степана Курдюмова. Мудрий старчик повчав свого вихованця й пізніше – 1788 року він надіслав йому листа у Таганрог (№ 114), в якому закликав втримуватися від тілесних спокус і пам'ятати про важливість духовного спокою. Григорій і Михайло Ковалинські піклувалися про свого наставника до кінця його життя. Вони листувалися з ним, постійно запрошували до себе і неодноразово передавали йому гостинців: скрипку (у 1779 році), флейттраверс «слонової кости» (у 1785 році), флейту (після 1787 року), окуляри, трубку, сир, рибу, вино, табак тощо, як то видно з їх листування. Сковорода до кінця життя зберіг дружнє і прихильне ставлення до Григорія Ковалинського, про що свідчать такі звернення до нього, як «найжаданіший для мене Григорію» (№ 114), «найдорожчі для мене в господі особи» (№ 115) [11].

Григорій Ковалинський любив свого наставника і вельми поважав його, тож цілком імовірно, що під чистим грузинським небом за часів історичних змін на цій землі велися й вчені бесіди про істинне, добре й вічне у розумінні українського любомудра.

Примітки

* Мається на увазі Георгіївський трактат 1783 року: дружній договір Росії та грузинського царства Картлі-Кахетії, підписаний у м. Георгієвську. На умовах повної внутрішньої автономії грузинський цар Іраклій II визнавав покровительство Росії, відмовлявся від проведення самостійної зовнішньої політики, зобов'язувався служити своїми військами російській імперії. Катерина II зобов'язувалася зберігати цілісність кордонів Картлі-Кахетинського царства.

** У записах Сергія Тучкова та Василя Потто грузинський цар іменується Георгієм XIII.

*** Власні царські регалії грузинського царя були викрадені під час останнього нападу персидського Агі-Магомета-хана.

**** Як свідчить Микола Дубровін, усім членам царського дому призначили пристойне утримання, але жити запропонували у будь-якому губернському центрі на вибір: Калузі, Курську, Києві, Харкові тощо.

Список використаних джерел

1. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный / Н. А. Белозерская. – Изд. 2-е. – СПб. : Л. Ф. Пантелеев, 1896. – 297 с.
2. Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана / Моше Шамиль Гаммер / [пер. с англ. В. Симакова]. – М. : «КРОН-ПРЕСС», 1998. – 512 с.
3. Гордин Я. А. Кавказ : земля и кровь. Россия в кавказкой войне XIX века / Я. А. Гордин. – СПб. : Звезда, 2000. – 464 с.

4. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе / Н. Ф. Дубровин. – СПб. : Типография департамента уделов, 1886. – Т. III. – 550 с.
5. Каталог научно-образовательных ресурсов МГУ : «История Московского Императорского университета». Основные даты и события [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://museum.guru.ru/letopis>.
6. Манн Юрий. У истоков русского романа // Нарезный В. Т. Собрание сочинений в 2 томах / Юрий Манн. – Т. 1. – М. : Художественная литература, 1983. – С. 5-44.
7. Очерки истории Грузии : в 8-ми т. / АН ГССР, Ин-т ист., археол. и этнографии. – Тбилиси : Мецниереба (Тип. АН ГССР). – Т. 5 : Грузия в XIX веке [ред.: М. Гаприндашвили, О. Жордания]. – 1990. – 614 с.
8. Потто А. В. Кавказская война : в 5-ти т. – Т. I : От древнейших времен до Ермолова [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/26.html>.
9. Рескриптъ генералу Кноррингуотъ 15-го ноября 1800 г. // Авалів З. Д. Присоединеніє Грузіи къ Россіи. – [изд. 2-е]. – СПб. : Тип. Монтида, 1906. – 324 с.
10. Рындин И. Ж. Коваленские / История, культура и традиции Рязанского края // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history-ryazan.ru/node/10706>.
11. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / [під ред. В. І. Шинкарука, В. Ю. Євдокименка, Л. Є. Махновця]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. II. – 574 с.
12. Танков А. А. Грузинская царица в Белгороде [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Tankov/text.htm>.
13. Тучков С. А. Записки Сергея Александровича Тучкова : 1766–1808 / [ред., вступ. ст. К. А. Военского]. – СПб : Типо-литографія Тов-ва «Свѣтъ», 1908. – 297 с.
14. Шевыревъ С. П. Коваленский М. И. / С. П. Шевыревъ // Руський біографический словарь : в 25 т. – СПб., 1903. – Т. VIII. – С. 321.

Summary

Shevchuk Tetyana. Vasyl Narizhni and Georgia: at the Turn of the epochs.

The proposed historical and literary material contains the information about Georgian period of life of the Ukrainian writer Vasyl Narijnj, who wrote his first novel, "Black Year or Mountain Princes" under the influence of his Caucasian impressions of 1802-1803 years. The main historical pathos of the novel, written by the events witness of the including Georgia to the Russian Empire is focused on the exposing of the inhumane nature of the policy of the highest administration of the Georgian provinces of those years, as well as the contempt of its representatives to the culture, customs, national character features of locals, ignoring their human dignity. This issue aims to recreate the historical background of the described events in the novel (from 1799 to 1803), which will contribute to a better understanding of the noticed novel. The Panorama those years' events was reconstructed by the diaries of Russian generals of Caucasian wars in particular their direct participant Sergei Tuchkov; the later works of military historians of the XIXth century (Nikolai Dubrovin, Vasil Potto); another interpretation literature (Zurab Avalov, Jacob Gordin, Simon Esadze, etc.).

Key words: Ukraine, Russia, Georgia, memoirs, relation, judgment.